

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران

و ارائه‌ی الگویی مناسب برای مستند رادیویی

سیدمصطفی موسوی^۱

چکیده:

در مقاله‌ی حاضر سعی شده است شاخص‌های پذیرفته‌شده برای ساخت یک برنامه‌ی مستند رادیویی با وضعیت موجود در برنامه‌های مستند شبکه‌های رادیویی معاونت صدا مطابقت داده شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد مستندسازی در شبکه‌های رادیویی معاونت صدا از اقبال زیادی برخوردار نیست و محدود مستندهایی هم که در شبکه‌هایی چون رادیو گفت‌وگو و رادیو جوان تهیه و پخش شده است، کیفیت مناسبی ندارد و با برخی شاخص‌های رایج مستند رادیویی منطبق نیست. بر همین اساس، با ارائه‌ی الگویی کاربردی برای ساخت مستند، پیشنهاد شد شبکه‌های رادیویی معاونت صدا متناسب با مأموریت شبکه و مخاطب هدف خود به آموزش این قبیل برنامه‌ها توجه بیشتری نشان دهند و تا حد امکان با شبکه‌های رادیویی مطرح خارجی ارتباط نزدیکی برقرار نمایند تا از تجربیات موفق آنان در ساخت مستندهای رادیویی استفاده شود.

کلیدواژه‌ها: برنامه‌ی رادیویی، قالب (ساختار)، الگو (مدل)، مستند رادیویی

مقدمه:

رادیو اولین رسانه‌ای است که توانست به توده‌های وسیع مردم امکان دهد تا در هر جای ممکن به برنامه‌های آن دسترسی پیدا کنند. کرایسل در کتاب «درک رادیو» خاطرنشان می‌سازد ویژگی نخست رادیو به «کور» بودن آن بر می‌گردد؛ یعنی نمی‌توانیم پیام‌های آن را ببینیم و ویژگی دوم در «رمزگان رادیو» خود را نشان می‌دهد که شامل گفتار، موسیقی، صداها و سکوت هستند (کرایسل، ۱۳۹۰: ۶۵).

ویژگی‌هایی مانند نداشتن تصویر، بیان کلیات، تخیل‌آمیز بودن، قابل انعطاف بودن، ارزانی تولید و پخش پیام و سرعت، از رادیو رسانه‌ای منحصر به فرد ساخته است. همان‌طور که کاستلز یادآوری می‌کند: رادیو اگرچه مرکزیت خود را از دست داده ولی گستردگی و انعطاف‌پذیری آن افزایش یافته و سبک‌ها و مضامین خود را با ضرب‌آهنگ زندگی روزمره‌ی مردم تطبیق داده است (کاستلز، ۱۳۸۲: ۲۸۵-۲۸۴). بدیهی است هر برنامه‌ای که قرار است در رادیو تولید و پخش شود به ناگزیر دارای ویژگی‌های فوق است یا باید باشد.

به نظر می‌رسد رادیو با برخورداری از ویژگی‌هایی منحصر به فرد خود می‌تواند در عرصه‌ی تولید برنامه‌های مستند نیز نقش به‌سزایی ایفا کند (آختن، ۱۳۸۵: ۶). در یک تقسیم‌بندی کلی، برنامه‌سازی در رادیو ۱۱ قالب دارد: مجله (برنامه‌های ترکیبی)، نمایش، گزارش،

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۱۹۵

گفت‌وگو (میزگرد)، مصاحبه، تست‌مونی (اظهار نظر شخصی)، تدوین، برنامه‌ی زنده، مسابقه و دمنستریشن (توضیح فرایند تکوین چیزی) و مستند (توران‌علی؛ به نقل از مهدی نیا، ۱۳۸۴: ۳). از میان این قالب‌ها، برنامه‌سازی در قالب‌هایی مانند مجله، نمایش، مصاحبه، گزارش و مسابقه در رادیوی کشور ما سابقه‌ای طولانی دارد؛ اما قالب‌هایی مانند «مستند» از دیرباز با بی‌مهری مواجه بوده است.

درحالی‌که ساخت مستند رادیویی در شبکه‌های مشهور جهان مانند: بی‌بی‌سی^۱ و پی‌بی‌اس^۲ انگلیس و دبلیودی‌آر^۳ آلمان متداول بوده است. همچنین در کشورهای مختلف، حوزه‌ی مستند رادیویی از ادبیات قابل ملاحظه‌ای نیز برخوردار است. میا لینگرن^۴ در رساله‌ای با نام «بسط نظریه‌ی مستند رادیویی بر مبنای کاربرد^۵» به پژوهش‌های بسیاری اشاره می‌کند. از جمله کتاب‌هایی چون «رادیوی واقع‌گرا»^۶ از «بین و دیلورث» (۲۰۱۰)، کتابی از «هدمن» از کشور نروژ (۲۰۰۶) و همچنین کتابی از «بورگمن» سوئدی در سال ۲۰۰۹ (لینگرن، ۲۰۱۱، ص ۳۶).

¹ - BBC

²- BBC

³- WDR

⁴- mia lindgren

⁵ -devolping radio documentary from practice

⁶ -Realiti radio

موضوع دیگر در باب فقدان توجه مناسب از سوی شبکه‌های مختلف معاونت صدا به قالب مستند این است که معیارها و شاخص‌های علمی یک مستند رادیویی آن‌چنان که باید در دسترس نیست و مقاله‌ی حاضر تلاش دارد ضمن استخراج این شاخص‌ها و مقایسه‌ی آن با مستندهای تولیدشده در شبکه‌های مختلف صدا، نقاط قوت و کاستی‌های آن‌ها را مشخص کرده و الگویی کاربردی برای ساخت مستند ارائه نماید. لذا این مقاله در پی یافتن پاسخ پرسش‌های زیر است:

- مستند رادیویی چیست و از چه عناصری تشکیل می‌شود؟

- مستند رادیویی چه انواعی دارد؟

- مستند رادیویی چه کارکردهایی دارد و ضرورت‌های آن در نظام تولید برنامه در معاونت

صدا چیست؟

- مستند رادیویی در شبکه‌های مختلف معاونت صدا چه جایگاهی دارد؟

- کدام شبکه‌های رادیویی در کار تولید و پخش مستند هستند؟

- نقاط قوت و ضعف مستندهای تولید شده در معاونت صدا چیست؟

- یک مستند رادیویی حرفه‌ای از چه عناصری تشکیل می‌شود؟

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۱۹۷

- مستندهای معاونت صدا تا چه میزان با شاخص‌های حرفه‌ای یک مستند رادیویی هم‌خوانی دارند؟

- الگوی تهیه‌ی یک مستند رادیویی حرفه‌ای و متناسب با مأموریت شبکه‌های معاونت صدا چگونه است؟

تعریف مستند و انواع آن

در تعریف مستند، مشکلی که صاحب‌نظران با آن مواجه‌اند استفاده از ابزارهای زیبایی‌شناسانه برای ساخت برنامه‌های مستند است. چرا که مستند تلاش می‌کند تا واقعیت را بازنمایی کند و عقیده‌ی عمومی بر این است که زیبایی‌شناسی، واقعیت بازنمایی‌شده را مغشوش می‌کند. (wardpol:۱۸-۱۱, ۲۰۰۵).

برنامه‌های مستند در نگاه استارکی، برنامه‌هایی بر اساس حقایق و درباره‌ی مسائل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و اقتصادی هستند که بین مولفه‌ها و عناصر آن‌ها مانند موسیقی، افکت، صدای شاهد و مصاحبه‌های آن ارتباط متقابل و همبستگی منظم برقرار است (starkey, ۲۰۰۴: ۷۸).

از نظر لینگرن نیز، مخاطب در مستند از ابتدا تا انتهای برنامه دنبال واقعیتی است که از اول طرح شده و در انتها می‌خواهد با رویکرد آگاهی‌بخشی، موضوعی را شفاف کند و به نتیجه برساند. (Lingren, ۲۰۱۱: ۱۴).

در یک تعریف کلی، مستند متشکل از اطلاعات رسمی، واقعی و ثبت شده است که با هدف آگاه‌سازی در قالب یک گزارش واقعی ارائه می‌شود. اغلب صاحب‌نظران، مستندها را به شرح زیر دسته‌بندی می‌کنند:

- مستند گزارشی که گزارش‌گر حاضر در صحنه به گزارش موضوع می‌پردازد و علاوه بر گزارش، عناصر دیگری مانند گفتار، افکت و صدای شاهد و زنده به کار گرفته می‌شود (starkry, ۲۰۰۴: ۲۱۰).

- مستند محض یا روایی که راوی، بخش‌های متفاوت را به هم پیوند می‌دهد و از طریق روایت ماجرا، شنونده را از فراموش کردن داستان و یا سر در گم شدن دور نگاه می‌دارد (Lindgern, ۲۰۱۲: ۵۶).

- مستند بازسازی که رخدادها و حوادث گذشته را بررسی می‌کند (غندالی، ۱۳۸۷: ۱۲).
در این برنامه، نویسنده قصد دارد وقایع کهن، نو و تازه را بیان نماید و آگاهی مردم را

نسبت به تاریخ و حساسیت آن‌ها را نسبت به زمان حال افزایش دهد (به نقل از لاروخ و هلس، ۱۳۸۶: ۱۳۰).

- مستند نمایشی به عنوان یکی از زیرگونه‌های مستند بازسازی است که عنصر مهم حقیقت تاریخی به آن اضافه می‌شود. در واقع، مستند نمایشی یک اتفاق حقیقی مربوط به گذشته است که به شیوه‌ای دراماتیک (نمایشی) روایت می‌شود. (<http://com.blogfa.58kiumars.com/post/5>).

- گزارش برنامه‌های مستند که به دو شکل زنده و تولیدی ارائه می‌شود. گزارش‌های زنده، خود دلیل و سندی محکم برای این مدعا هستند که پیام‌های رسانه‌ای را می‌توان از همان محل اصلی رویدادها و نه فقط از فضای تاریک استودیو پخش کرد (غندالی ۱۳۸۷: ۱۴).

چارچوب نظری

در این مقاله با اتخاذ رویکردی تلفیقی از نظرات استارکی (starkey) و لینگرن (Lingren) در خصوص مستند رادیویی به‌عنوان برنامه‌ای ساختارمند، مورد بررسی قرار می‌گیرد. بدیهی است ساختار مستند رادیویی از منظر روایی همچون دارا بودن وقفه، فراز و فرود، سکون و گره‌گشایی به ساختار نمایش شباهت دارد (با این تفاوت که موضوع مستند همواره واقعی است).

به زعم استارکی مستند رادیویی نیازمند تحقیق بیش‌تر، ابزار مناسب برای ایجاد ارتباط با موضوع و روایت آن می‌باشد که بین مولفه‌ها و عناصر آن مانند: موسیقی، افکت، صدای شاهد و مصاحبه‌های آن، ارتباط متقابل و همبستگی نظام‌مندی برقرار است، به طوری که در تعامل با هم به عنوان یک مجموعه‌ی ساختارمند و مرتبط کلیت برنامه‌ای واحد به نام مستند رادیویی را تشکیل می‌دهند. خصوصیتی که آن را از دیگر قالب‌ها و ساختارهای برنامه‌سازی رادیویی متفاوت می‌سازد (starkey, ۲۰۰۴: ۷۸).

همچنین مطابق دیدگاه‌های میا لینگرن، مستند رادیویی با مضمون فوق یک تولید رادیویی مبتکرانه و خلاقانه با رویکرد آگاهی‌بخشی و دارای وجهی از سرگرمی است که با ساختارهای واضح و منطقی، جذاب و شنیدنی، برخوردار از تمهیدات رادیویی، زمان معمول بین ۳۰ تا ۶۰ دقیقه، روایت گونه و عاری از گفت‌وگوهای یک‌نواخت و طولانی به شنونده‌های رادیو عرضه می‌شود (Lingren, ۲۰۱۱: ۱۴). ترکیب متغیرهای مذکور که در قالب الگوی مطلوب یک مستند رادیویی در این مقاله ارائه خواهد شد، نشان‌دهنده‌ی آن است که مستند رادیویی می‌تواند با رویکرد گزارش‌گر - محور یا رویکرد روایی - محور ارائه شود.

بخش دیگر این چارچوب نظری برآمده از «بسط نظریه‌ی مستند رادیویی بر اساس کارکرد و کاربرد» از میا لینگرن (LingrenMia) است که در نگاهی علمی به مستند رادیویی، آن

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۰۱

را ترکیبی از پژوهش، مصاحبه‌ها، مهارت‌های نوشتاری و ترکیب و ادغام همه‌ی آن‌ها در یک برنامه می‌داند. از نگاه او رادیو به عنوان یک رسانه‌ی بدون تصویر که باید محتوای خود را از طریق صدا به تصویر درآورد، از ویژگی‌هایی برخوردار است که آن را به یک «رسانه‌ی کامل» برای ساخت مستند تبدیل می‌کند. در رویکرد وی می‌توان با تجزیه و تحلیل عناصر کلیدی مستند رادیویی مانند: صداها و افکت، موسیقی، داستان، تجسم و تخیل رادیویی، مصاحبه‌ها و ایده‌ی داستان مستند و ترکیب و نیز صورت‌بندی تئوریک و تجربی و کاربردی آن‌ها می‌توان مستندهایی ویژه‌ی رادیو و متناسب با فرهنگ هر کشور تولید کرد (Lingren, ۲۰۰۴: ۵۳-۵۴).

در زمینه‌ی نقش موسیقی در برنامه‌های رادیویی و در اینجا به عنوان یکی از عناصر برنامه‌های مستند، حسن خجسته استفاده از موسیقی در برنامه‌های رادیویی را بر اساس کارکرد/ کارویژه‌های آن در انواع برنامه‌های رادیویی تقسیم می‌کند. وی بر آن است که موسیقی رسانه و کاربری آن تحت تاثیر اصولی است که نه تنها بر چگونگی کاربرد آن موثر است بلکه به نحوی بر معنا و آثار و نتایج آن نیز اثرگذار است. از این رو، پیش از هر چیز لازم است اصول حاکم بر کاربرد موسیقی در رسانه، به‌ویژه رادیو روشن شود. در این صورت است که می‌توان به تحلیلی نزدیک به واقعیت از ساختاری که بر کاربرد موسیقی در رادیو حاکم است دست یافت (خجسته، ۱۳۸۹: ۵۷).

بدیهی است متغیرهای برگرفته از منابع نظری و تجربی مورد اشاره، با لحاظ کردن شرایط موجود در شبکه‌های مختلف رادیویی معاونت صدا در این پژوهش استفاده خواهند شد. منظور از «شرایط موجود» در شبکه‌های مختلف رادیویی، ماموریت شبکه و مخاطب هدف هریک از آنهاست که در جای خود صرف نظر از ویژگی‌های عمومی یک مستند رادیویی بایستی ویژگی‌های خاص هر شبکه نیز در آن لحاظ گردد.

مدل مفهومی پژوهش

روش تحقیق

تحقیق حاضر یک تحقیق توصیفی-تحلیلی و از زمره‌ی تحقیقات اکتشافی-کاربردی محسوب می‌شود و لذا مطالب آن بر اساس پرسش‌های پژوهش پیش می‌روند. در این تحقیق با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی (شنیدن) تعدادی از مستندهای تولیدشده

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۰۳

در شبکه‌های مختلف معاونت صدا (دو شبکه‌ی گفت‌وگو و جوان)، با دو روش نمونه‌گیری «تصادفی ساده» و «تمام‌شماری»، آن‌ها را با شاخص‌های حرفه‌ای یک مستند رادیویی مقایسه می‌کند. سپس بر اساس نقاط قوت و ضعف مستندهای تولید و پخش شده در معاونت صدا، برای تهیه‌ی یک مستند رادیویی حرفه‌ای به‌عنوان پیشنهاد، یک الگوی کاربردی ارائه خواهد گردید. در زیر عناصر یک مستند رادیویی آورده شده است:

- موضوع: برای انتخاب موضوع و ساخت مستند از تمام عناصر اطراف می‌توان ایده گرفت. تناسب موضوع با مأموریت شبکه، نیاز مخاطب و فرهنگ بومی از ضرورت‌های ساخت مستند محسوب می‌شود.

- قصه و داستان: گرچه موضوع مستند همواره واقعی است ولی ساختار آن تا حدی شبیه نمایش است. در مستند نیز چنانچه کشمکش سریع روی دهد، طرح داستان جذاب‌تر پیش می‌رود (starkry, ۲۰۰۴: ۲۰۹).

- متن: متن رادیویی باید در عین وفادار بودن به زبان معیار، به زبان گفتار نزدیک باشد و مخاطب به آسانی بتواند صحنه‌ی توصیف‌شده را در ذهن خود تجسم کرده و با آن ارتباط برقرار کند.

راوی: در مستند روایی- محور، متن توسط راوی خوانده می‌شود که بخش‌های متفاوت را از طریق روایت ماجرا پیوند می‌دهد تا شنونده را از فراموش کردن داستان و یا سر درگم شدن دور نگاه دارد.

گزارش‌گر: در مستند گزارش- محور، اصلی‌ترین نقش گزارش‌گر راهنمایی کردن شنونده‌ها است و جزئیات و مفاهیم ناآشنا برای کمک به درک بهتر شنونده‌ها توسط گزارشگر تفسیر می‌شود (starkey, ۲۰۰۴: ۲۰۱۱).

- مصاحبه: شامل مصاحبه با شاهد، کارشناس و یا مسئول است و می‌تواند ساختارمند یا بدون ساختار باشد. در برخی مصاحبه‌ها مصاحبه‌شونده، خود را معرفی می‌کند و در برخی راوی یا گزارش‌گر آن‌ها را معرفی می‌کند (Lindgern, ۲۰۱۲: ۵۹).

- موسیقی: موسیقی در مستند باید با موضوع و چینش برنامه متناسب باشد و برای استفاده از انواع مختلف آن (خارجی یا داخلی، باکلام یا بی‌کلام) در رادیو، پیش از هر چیز لازم است اصول حاکم بر کاربرد موسیقی روشن شود. عناصر محیطی موثر بر انتخاب نوع موسیقی شامل شرایط محیط سازمانی، ویژگی‌های فردی تهیه‌کننده و وضعیت و شرایط موسیقی است (خجسته، ۱۳۸۹: ۵۷).

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۰۵

- افکت: صدا در مستند در حکم یک تفکیک کننده است و افکتها، در استودیو یا هر جای دیگری ساخته می شوند. استفاده از صدا مستلزم توجه و دقت است و نباید بی هدف صورت گیرد (starkry, ۲۰۰۴: ۲۱۵).

- صدای محیط: که صداهای «طبیعی» و «واقعی» نیز خوانده می شوند و در ثبت «زندگی واقعی» می توانند به عنوان صدای زمینه در زیر یا اطراف صدای مصاحبه و آمیانس استفاده شوند (Lindgern, ۲۰۱۲: ۵۰).

بررسی یافته‌ها

۱. توصیف داده‌ها و اطلاعات مستندهای شبکه‌ی جوان (برنامه‌ی «آتش پنهان»)

جدول شماره ۱. میزان برخورداری از صدای شاهد در برنامه مستند «آتش پنهان»

موضوع	تعداد	درصد
صدای شاهد داشت	۷	۱۰۰
صدای شاهد نداشت	-	-
مجموع	۷	۱۰۰

مستند آتش پنهان از شبکه جوان در هر ۷ برنامه بررسی شده از صدای شاهد (نظیر مصاحبه) برخوردار بوده‌اند. با این حال، این نکته را از نظر نباید دور داشت که غالب مطالب این برنامه عمدتاً بر محور مصاحبه با افراد معتاد می‌چرخد و به این اعتبار استفاده از صدای شاهد امری بدیهی به نظر می‌آید.

جدول شماره ۲. میزان برخورداری برنامه مستند «آتش پنهان» از متن

وضعیت متن	تعداد	درصد
متن رادیویی داشت	-	-
متن رادیویی نداشت	۷	۱۰۰
مجموع	۷	۱۰۰

به نظر می‌رسد کلیت برنامه آتش پنهان بر اساس چند مصاحبه چیده شده است و لذا این برنامه یا متن ندارد و یا دست کم متن آن محسوس نیست.

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۰۷

جدول شماره ۳. تناسب موضوع برنامه مستند «آتش پنهان» با مأموریت شبکه

درصد	تعداد	تناسب با شبکه
۱۰۰	۷	تناسب داشت
-	-	تناسب نداشت
۱۰۰	۷	مجموع

موضوع برنامه آتش پنهان، اعتیاد بود که به عنوان یک «واقعیت» و معضل اجتماعی در بین جوانان کشور از مباحث بسیار مهمی است که به نظر می‌رسد شبکه جوان (در جایگاه مأموریت خود) به آن توجه نشان داده است.

جدول شماره ۴. تناسب موضوع برنامه مستند «آتش پنهان» با مخاطب هدف

درصد	تعداد	تناسب با مخاطب
۱۰۰	۷	تناسب داشت
-	-	تناسب نداشت
۱۰۰	۷	مجموع

با توجه به اینکه بخشی از جمعیت جوان کشورمان (به عنوان مخاطب هدف رادیو جوان) با مشکل اعتیاد مواجه هستند می‌توان گفت که موضوع برنامه «آتش پنهان» با مخاطب هدف تناسب داشته است.

جدول شماره ۵. میزان برخورداری برنامه مستند «آتش پنهان» از قصه / داستان

درصد	تعداد	موضوع
۱۴	۱	قصه داشت
۸۶	۶	قصه نداشت
۱۰۰	۷	مجموع

نتایج جدول شماره ۵ نشان می‌دهد تنها یک برنامه دارای داستان بوده است در حالی که یکی از ویژگی‌های مستند برخورداری از قصه است. ساختار مستند شبیه ساختار نمایش است به طوری که در ساختار روایی مستند نیز عنصر وقفه وجود دارد. به این معنی که گاه به ناگهان مسئله‌ای رخ می‌دهد و موضوعی تشریح می‌شود و یا شبیه به نمایش، موقعیتی گسترش یافته به پیش می‌رود. (starkry,2004:209)

جدول شماره ۶. میزان تناسب موسیقی با موضوع برنامه مستند «آتش پنهان»

نوع موسیقی	تعداد	درصد
مرتبط با موضوع	۵	۷۱
غیرمرتبط با موضوع	۲	۲۹
مجموع	۷	۱۰۰

موضوع مستند آتش پنهان، اعتیاد در بین جوانان است. یافته‌های جدول شماره ۶ نشان می‌دهد که در پنج برنامه موسیقی با موضوع تناسب داشته و دو برنامه فاقد این تناسب بوده است. در دیدگاه استارکی، استفاده از موسیقی در مستند، تنها زمانی جایز است که بر محتوای برنامه غالب نباشد (starkry,2004:214).

جدول شماره ۷. میزان استفاده از موسیقی ایرانی و خارجی در مستند «آتش پنهان»

نوع موسیقی	تعداد	درصد
ایرانی	-	-
خارجی	۷	۱۰۰
مجموع	۷	۱۰۰

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۰۹

بر اساس یافته‌های جدول شماره ۷ دست‌اندرکاران ساخت مستند آتش پنهان در زمینه استفاده از موسیقی، موسیقی خارجی را بر موسیقی ایرانی ترجیح داده‌اند.

جدول شماره ۸. تناسب موسیقی برنامه مستند «آتش پنهان» با چینش

نوع موسیقی	تعداد	درصد
متناسب با چینش	۶	۸۶
نامتناسب با چینش	۱	۱۴
مجموع	۷	۱۰۰

یافته‌های بالا نشان می‌دهد که در ۸۶ درصد استفاده از موسیقی با ترکیب بندی و چینش برنامه تناسب داشته و به نظر می‌رسد دست‌اندرکاران برنامه به این موضوع توجه داشته‌اند.

جدول شماره ۹. برخورداری از افکت در برنامه مستند «آتش پنهان»

موضوع	تعداد	درصد
افکت داشت	۴	۵۷
افکت نداشت	۳	۴۳
مجموع	۷	۱۰۰

یافته‌های جدول فوق حکایت از آن دارد که از هفت برنامه مورد بررسی تقریباً چهار برنامه دارای عنصر افکت (۵۷ درصد) و ۳ برنامه (۴۳ درصد) فاقد افکت بوده‌اند. گفتن ندارد که افکت از جمله عناصر کلیدی مستند محسوب نمی‌شود مگر آنکه یک مستند به صحنه پردازی‌های خاصی نیاز باشد.

۲۱۰ / رادیو تلویزیون، سال دوازدهم، شماره بیست و چهارم، پاییز ۱۳۹۳

جدول شماره ۱۰. وضعیت برنامه مستند «آتش پنهان» از منظر داشتن صدای محیط

موضوع	تعداد	درصد
صدای محیط داشت	۳	۴۳
صدای محیط نداشت	۴	۵۷
مجموع	۷	۱۰۰

صدای محیط یک از عناصر مهم برنامه رادیویی محسوب می شود ولی در بیشتر برنامه های آتش پنهان به آن توجه نشده است. در حالی که به تعبیر کرایسل ویژگی نخست رادیو به «کور» بودن آن برمی گردد، زیرا نمی توانیم پیام های آن را به بینیم؛ این پیام ها تنها شامل صدا و سکوت اند (کرایسل، ۱۳۸۷: ۴-۵).

جدول شماره ۱۱. نوع مستند «آتش پنهان» (گزارش - محور، نریشن - محور)

موضوع	تعداد	درصد
گزارش - محور	۷	۱۰۰
نریشن - محور	-	-
مجموع	۷	۱۰۰

بر اساس یافته های جدول شماره ۱۱ شبکه جوان در هفت برنامه مورد بررسی کاملاً از رویکرد و ساختار گزارش - محور پیروی کرده است. استارکی در توضیح ساختار یک مستند گزارش - محور می نویسد: «گزارشگر در نقش راوی، جستجوگر یا مفسر قرار می گیرد و شنونده را در پیکره اصلی مستند که شامل مصاحبه، صداها، محیط (افکت) و موسیقی می شوند هدایت می کند و از این طرق به شنونده ها در درک و خوانش گفتمان مطرح شده، یاری می رساند (starkey,2004: 2011).

۲. توصیف داده ها و اطلاعات مربوط به مستندهای رادیو گفتگو

مستندهای رادیو گفتگو از رویکرد نریشن - محور پیروی کرده اند و تک قسمتی هستند.

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۱۱

جدول شماره ۱۲. نحوه استفاده از صدای شاهد در برنامه‌های مستند «آونگ» و «دنیای نو»

موضوع	تعداد	درصد
صدای شاهد داشت	۳	۶۰
صدای شاهد نداشت	۲	۴۰
مجموع	۵	۱۰۰

مستندهای آونگ و دنیای نو از شبکه گفتگو در ۴۰ درصد فاقد صدای شاهد بوده‌اند.

جدول شماره ۱۳. متن مستندهای «آونگ» و «دنیای نو» از منظر رادیویی بودن

وضعیت متن	تعداد	درصد
رادیویی	۵	۱۰۰
غیر رادیویی	-	-
مجموع	۵	۱۰۰

یافته‌های جدول فوق حکایت از آن دارد که برنامه‌های بررسی شده، از متن رادیویی

برخوردار بوده‌اند.

جدول شماره ۱۴. تناسب موضوع برنامه‌های مستند «آونگ» و «دنیای نو» با مأموریت شبکه

تناسب با شبکه	تعداد	درصد
تناسب داشت	۲	۴۰
تناسب نداشت	۳	۶۰
مجموع	۵	۱۰۰

موضوع مستند آونگ و دنیای نو در ۶۰ درصد موارد با مأموریت شبکه همخوانی نداشته‌اند. این میزان از آن رو معنادار به نظر می‌رسد که شبکه گفتگو یک شبکه فرهنگی، سیاسی و اجتماعی است و به همین منظور موضوعات مربوط به مستندهای آن نیز باید متناسب با همین مأموریت و مخاطب هدف باشد.

۲۱۲ / رادیو تلویزیون، سال دوازدهم، شماره بیست و چهارم، پاییز ۱۳۹۳

جدول شماره ۱۵. تناسب موضوع برنامه‌های مستند «آونگ» و «دنیای نو» با مخاطب هدف

درصد	تعداد	تناسب با مخاطب
۴۰	۲	تناسب داشت
۶۰	۳	تناسب نداشت
۱۰۰	۵	مجموع

یافته‌های جدول فوق ناهمخوانی موضوع مستندها با مخاطب هدف شبکه گفتگو را نشان

می‌دهد.

جدول شماره ۱۶. برخورداری از قصه / داستان در مستندهای «آونگ» و «دنیای نو»

درصد	تعداد	موضوع
۶۰	۳	قصه داشت
۴۰	۲	قصه نداشت
۱۰۰	۵	مجموع

بر اساس یافته‌های جدول فوق، ۴۰ درصد موارد از ۵ برنامه فاقد قصه بوده‌اند. در حالی

که لینگر در نظریه خود تحت عنوان «مستند رادیویی بر طبق عمل» بر این باور است نقطه آغازین تحلیل فرایند مطرح شده در باب تولید مستند رادیویی را ایده داستان معرفی

می‌کند (lingrent2011:44).

جدول شماره ۱۷. برخورداری از موسیقی بی‌کلام و باکلام

درصد	تعداد	نوع موسیقی
۱۰۰	۵	موسیقی بی‌کلام
-	-	موسیقی باکلام
۱۰۰	۵	مجموع

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۱۳

نتایج جدول شماره ۱۷ آشکارا گویای توجه دست‌اندرکاران ساخت مستندهای آونگ و دنیای نو از رادیو گفتگو، به استفاده از موسیقی بی‌کلام به عنوان پیونددهنده بخش‌های مختلف برنامه و یا تکمیل‌کننده حال و هوای مباحث مستند بوده است.

جدول شماره ۱۸. تناسب موسیقی با موضوع در مستند «آونگ» و «دنیای نو»

نوع موسیقی	تعداد	درصد
مرتبط با موضوع	۵	۱۰۰
غیرمرتبط با موضوع	-	-
مجموع	۵	۱۰۰

جدول شماره ۱۸ نشان می‌دهد موسیقی در تمام برنامه‌های مورد بررسی با موضوع

همخوانی داشته‌اند.

جدول شماره ۱۹. میزان استفاده از موسیقی ایرانی و خارجی در مستندهای «آونگ» و «دنیای نو»

نوع موسیقی	تعداد	درصد
ایرانی	-	-
خارجی	۵	۱۰۰
مجموع	۵	۱۰۰

یافته‌های جدول شماره ۱۹ نشانگر آن است موسیقی استفاده شده در هر ۵ برنامه مورد بررسی در پژوهش حاضر، خارجی بوده‌اند. گفتن ندارد که انتخاب موسیقی تابع موضوع برنامه، شرایط فرهنگی جامعه و رسانه، رویکرد مستند و سبک تهیه‌کننده مستند است. با وجود این، تهیه‌کننده با در نظر گرفتن تمهیداتی می‌تواند بنا به موضوع از موسیقی ایرانی نیز بهره بگیرد.

جدول شماره ۲۰. برخورداری از افکت در مستند «آونگ» و «دنیای نو»

موضوع	تعداد	درصد
افکت داشت	۳	۶۰
افکت نداشت	۲	۴۰
مجموع	۵	۱۰۰

یافته‌های جدول بالا حکایت از آن دارد که ۴۰ درصد برنامه‌ها فاقد افکت بوده‌اند. البته همانطور که در بررسی مستند «آتش پنهان» نیز به آن اشاره شد گرچه افکت از عناصر کلیدی مستند محسوب نمی‌شود ولی در صورتی که یک مستند به صحنه‌پردازی‌های خاصی نیاز داشته باشد استفاده از افکت، اهمیت پیدا می‌کند.

جدول شماره ۲۱. برخورداری از صدای محیط در برنامه‌های مستند «آونگ» و «دنیای نو»

موضوع	تعداد	درصد
صدای محیط داشت	۲	۴۰
صدای محیط نداشت	۳	۶۰
مجموع	۵	۱۰۰

صدای محیط از این ویژگی مهم برخوردار است که در فهم و درک مخاطب از صحنه‌های رادیویی، فضای محل گفت‌وگو و اتفاقات پیرامون آن موثر باشد. با این وجود این موضوع در برنامه‌های مستند «آونگ» و «دنیای نو» چندان مورد توجه قرار نگرفته است و احتمالاً بسیاری از مصاحبه‌های این برنامه‌ها یا در استودیو ضبط شده‌اند و یا در جایی بسیار خلوت.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بررسی‌های انجام‌شده در این تحقیق در وهله‌ی اول نشان‌گر این واقعیت است که در شبکه‌های رادیویی معاونت صدای جمهوری اسلامی ایران به ساخت برنامه‌های مستند توجه مناسبی صورت نمی‌گیرد و به‌نظر می‌رسد تهیه و پخش مستند رادیویی در معاونت صدا فارغ از اینکه با چه کیفیتی تولید شده باشد محدود است به طوری که از میان حدود ۲۰ شبکه‌ی رادیویی در معاونت صدا، فقط شبکه‌های معدودی مانند رادیو گفت‌وگو و یا رادیو جوان بوده‌اند که در برخی مواقع به ساخت برنامه‌های مستند روی آورده‌اند. از این رو، در تحقیق حاضر به منظور بررسی مستندهای شبکه‌های رادیویی این معاونت، رادیوهای گفت‌وگو و جوان مبنای بررسی قرار گرفت و برنامه‌ی مستند گزارش - محور «آتش پنهان» از رادیو جوان و مستندهای روایی - محور «آونگ» و «دنیای نو» از رادیو گفت‌وگو با روش نمونه‌گیری تصادفی منظم انتخاب و بررسی شد.

برای همین منظور ابتدا، شاخص‌های مورد نیاز برای ساخت / تولید یک مستند رادیویی مطلوب مشخص شد و سپس میزان انطباق برنامه‌های مستند بررسی‌شده از شبکه‌های گفت‌وگو و جوان با شاخص‌های پذیرفته‌شده برای ساخت مستند رادیویی در سطح جهانی مورد بحث و بررسی قرار گرفت:

الف) برنامه‌ی مستند «آتش پنهان» از رادیو جوان

در این مستند گزارش- محور، به شاخص‌های برخورداری از صدای شاهد، داشتن مصاحبه، تناسب موضوع برنامه با ماموریت شبکه، مخاطب هدف و نیز تناسب موسیقی توجه شده است، ولی از افکت و صدای محیط استفاده‌ی مناسب نشده و در موسیقی‌ها نیز ویژگی‌های فرهنگی و بومی مد نظر قرار نگرفته است. همچنین، این مستند از عنصر مهم داستان/قصه محروم است و به نظر می‌رسد کلیت برنامه بر اساس چند مصاحبه چیده شده است؛ لذا این برنامه یا متن ندارد و یا متن آن محسوس نیست.

ب) برنامه‌های مستند «آونگ» و «دنیای نو» از رادیو گفتگو

این مستندها روایی- محور بودند و به شاخص‌هایی مانند داشتن قصه/ داستان و روایت آن از سوی راوی برای پیوند دادن عناصر مختلف برنامه، تناسب موسیقی با موضوع برنامه و چینش آن توجه داشته‌اند، اما استفاده از موسیقی غیرایرانی در این برنامه‌ها، و همچنین عدم تناسب موضوع برخی برنامه‌ها با ماموریت شبکه و مخاطب هدف از مواردی بود که مورد غفلت قرار گرفت. عدم برخورداری از افکت و صدای محیط از دیگر مواردی بود که در این برنامه‌ها به‌خوبی مورد توجه قرار نگرفته است.

۲. نتایج تبیینی

در این قسمت باید به این موضوع پرداخته شود که چرا مستندسازی (صرف نظر از کیفیت ساخت آن) در شبکه‌های رادیویی معاونت صدای جمهوری اسلامی ایران مورد غفلت قرار گرفته است و به استثنای شبکه‌هایی معدود، این نوع برنامه که می‌تواند جذاب و پرمخاطب باشد در معاونت صدا جا نیفتاده و اصولاً اقبال به آن کم و ناچیز است. به نظر می‌رسد در توضیح دلایل این امر می‌توان به مواردی مانند پرهزینه بودن ساخت این قبیل از برنامه‌ها، محدود و کم بودن ادبیات نظری و تحقیقات انجام شده در این راستا، اندک بودن سوابق تولید در حوزه‌ی مستند با وجود قدمت رادیو در ایران و بی‌توجهی برنامه‌های آموزشی رادیو به مستندسازی برای آموزش ساخت این‌گونه از انواع تاثیرگذار به برنامه‌سازان رادیویی اشاره کرد.

البته، در این زمینه موضوع دیگری نیز وجود دارد و آن اینکه معیارها و شاخص‌های علمی و مقبول یک مستند رادیویی استاندارد (منطبق با ویژگی‌های آمده در ادبیات این حوزه نظیر نظریه یا دیدگاه‌های صاحب‌نظران و اهل فن)، آن‌چنان که باید در دسترس نیست و ویژگی‌های یک مستند رادیویی حرفه‌ای در میان برنامه‌سازان رادیویی کشورمان تا حدودی ناشناخته است.

بر اساس بررسی‌های انجام‌شده بر روی مستندهای رادیوهای گفت‌وگو و جوان، به‌طور کلی این برنامه‌ها به افکت، صدای محیط، تناسب موسیقی با فرهنگ بومی، داشتن متن رادیویی و تناسب موضوع با ماموریت شبکه توجه لازم را نداشته‌اند. حال آن‌که رعایت این شاخص‌ها بر اساس نظریات متخصصان مطرح در این حوزه، از لازمه‌های ساخت یک مستند رادیویی محسوب می‌شوند. به‌نوعی می‌توان گفت که یکی از دلایل اصلی این امر به نبودن الگویی بر می‌گردد که برنامه‌سازان رادیویی بخواهند با بهره گرفتن از آن، مستندهای تولیدشده را با استانداردهای پذیرفته‌شده‌ی آن در سطح جهانی منطبق سازند. بنابراین، تلاش مقاله‌ی حاضر، ارائه‌ی الگویی کاربردی جهت بهره‌برداری تهیه‌کنندگان و برنامه‌سازان شبکه‌های مختلف معاونت صدا، از رهگذر بررسی چند مستند تولیدشده در برخی شبکه‌های معاونت صدا (رادیو گفت‌وگو و رادیو جوان) و مقایسه‌ی آن‌ها با شاخص‌های حرفه‌ای مستند رادیویی است.

مراحل ساخت مستند رادیویی

۱. ایده و طرح اصلی: طراحی ایده و شکل‌گیری یک ایده در ذهن برنامه‌ساز، اولین مرحله برای ساخت یک مستند رادیویی محسوب می‌شود. از آن‌جا که برنامه‌های مستند مبتنی بر واقعیت هستند، بنابراین واقیت بخشیدن به ایده و طراحی آن به‌صورت یک موضوع

کاربرد از مهم‌ترین اصول ساخت یک مستند است. طرح اصلی ممکن است انتخابی یا سفارشی باشد ولی در هر حال در طراحی یک اثر مستند باید دقت زیادی صورت بگیرد تا برداشت غلطی از ایده در ذهن مخاطب شکل نگیرد. در طراحی ایده، لازم است این پرسش‌ها مدنظر قرار گیرد:

ایده یا طرح اصلی تا چه اندازه عملی است؟ هدف و کارکرد آن چیست؟ با کدام شیوهی مستندسازی ساخته می‌شود؟ برای کدام شبکه ساخته می‌شود؟ (مخاطب هدف، مأموریت شبکه و ساعت پخش) چقدر هزینه لازم دارد و چقدر زمان می‌خواهد؟ به چه عوامل و چه مواردی نیاز دارد؟

۲. گردآوری اطلاعات: برنامه‌های مستند، برنامه‌هایی بر اساس حقایق و درباره‌ی مسائل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و اقتصادی هستند که با رویکرد اطلاع‌رسانی در قالب گزارش واقعی ارائه می‌شوند. لذا پس از آن که ایده و طرح اصلی انتخاب شد، باید با انجام تحقیقات لازم، اطلاعات موردنیاز را برای ساخت مستند از طریق منابع مختلف مانند کتابخانه، اینترنت، مصاحبه‌ی اکتشافی با همکاران یا افراد درگیر با موضوع و نیز اطلاعات عمومی خود فراهم کرد.

مهم‌ترین نکته این است که مستند باید واقعی و بدون تخیل و دخالت ذهنیت باشد و با توجه به اسناد و مدارک و تحقیق و پژوهش که یکی از مهم‌ترین عناصر مستندسازی است، ساخته شود. در این مرحله، تمرکز بر موضوع و جنبه‌های گوناگون آن، طبقه‌بندی مفاهیم و نام‌گذاری و نیز تنظیم یادداشت‌ها می‌تواند برنامه‌ساز را در گردآوری بهتر اطلاعات یاری نماید.

۳. طراحی و تنظیم برنامه‌ی مستند: در ترتیب کار برای تنظیم مستند، توجه به نکات زیر لازم است:

- در اولین قدم باید متن و سناریویی برای مستند رادیویی تنظیم شود که دارای آغاز، میانه و پایانی باشد. البته، بخش‌های مختلف متن باید با یکدیگر ارتباط منطقی داشته و از طریق گوش قابل فهم و تصویری باشند.

- در صورتی که مستند مد نظر برای ساخت، تک‌قسمتی است باید دارای «ساختار روایتی بسته» باشد ولی اگر مستند چندقسمتی ساخته می‌شود، هر قسمت ممکن است «ساختار روایتی باز» داشته باشد و شنونده‌ها را ترغیب کند تا به قسمت‌های دیگر مجموعه گوش کنند.

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۲۱

- مستند رادیویی ممکن است گزارش - محور یا روایی - محور باشد. در مستند گزارش - محور، گزارش گر در نقش راوی، جستجوگر یا مفسر قرار می گیرد و شنونده را در پیکره‌ی اصلی مستند که شامل مصاحبه، صداهای محیط (افکت) و موسیقی می شوند هدایت می کند، ولی در مستندهای روایی - محور، متن توسط راوی خوانده می شود که بخش های متفاوت را از طریق روایت ماجرا، پیوند می دهد.

- از شاخص های مهم در طراحی مستند، ارتباط منطقی عناصر مختلف آن (مانند صدای محیط، افکت و مصاحبه) با یکدیگر است. همچنین، در این مرحله باید به عناصر خبری پاسخ داده شود. (چه کسی / چه چیزی / چرا / چگونه / کی / کجا؟)

- پس از انجام اقدامات فوق، نوبت به تدوین و انجام اصلاحات مورد نیاز می رسد و در ادامه، متناسب با موضوع و محتوای برنامه‌ی ساخته شده، نامی برای مستند انتخاب می شود.

۳. پیشنهاد های پژوهشی

پیشنهاد می شود محققان بعدی در حوزه‌ی مستند رادیویی به جای چند شبکه‌ی رادیویی، در صورت امکان تمام رادیوهای معاونت صدای جمهوری اسلامی را به صورت تمام شماری مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و نتایج آن را با شاخص های یک برنامه‌ی مستند مقایسه کنند. همچنین، پژوهش گران در آینده، بهتر است با تهیه کنندگان و

تولیدکنندگان برنامه‌های رادیویی در حوزه‌ی مستند ارتباط نزدیکی برقرار کنند تا موانع بر سر ساخت این قبیل از برنامه‌ها را از زبان خود آنان نیز جویا شده و در نتایج تحقیق خود لحاظ نماید.

۴. پیشنهادهای کاربردی

- بهتر است دست‌اندرکاران شبکه‌های رادیویی معاونت صدا به صورت جداگانه و متناسب با مأموریت شبکه و مخاطب هدف خود به موضوع آموزش بیشتر توجه نمایند و با برگزاری کلاس‌ها و کارگاه‌های آموزشی مفید برای تهیه‌کنندگان و برنامه‌سازان، مهارت آنان در ساخت مستندهای رادیویی افزایش دهند.

- بهتر است در جشنواره‌ی بین‌المللی رادیو به مستند رادیویی توجه شود تا از این طریق تولید آن در میان کارگزاران تولید افزایش یابد و نیز وسیله‌ی ارتباط با مستندسازان شبکه‌های رادیویی دیگر کشورها واقع گردد تا از تجربیات موفق آنان در ساخت مستندهای رادیویی استفاده شود.

منابع

- فلمینگ، کارول (۱۳۸۴)، **دستینه‌ی رادیو**، ترجمه ناصر بلیغ، تهران، تحقیق و توسعه صدا.

وضعیت ساختار مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران / ۲۲۳

- فوربرگ، اریک (۱۳۸۳)، خط‌مشی‌های برنامه‌سازی برای رادیو، ترجمه ناصر بلیغ، تهران، تحقیق و توسعه صدا.

- قاسمی، ابوالحسن (۱۳۹۱)، مستند تلویزیونی در آستانه‌ی قرن ۲۱، انتشارات دانشکده‌ی صداوسیما.

- کرایسل، اندرو (۱۳۸۴)، درک رادیو، ترجمه‌ی معصومه عصام، تهران، دفتر پژوهش‌های رادیو.

- کمپفرد، ریک و سوانسون، جان (۱۳۹۱)، دست‌نامه‌ی تهیه‌کنندگان رادیو، ترجمه‌ی وازگن سرکیسیان، تهران، اداره کل پژوهش‌های رادیو.

- لاروخ، والتر فون، بوخ هلس، اکسل (۱۳۸۷)، ژورنالیسم رادیویی، مترجم محمد اخگری، انتشارات دانشکده‌ی صداوسیما.

- ویمر، راجرز دی و دومینیک، جوزف آر (۱۳۸۴)، تحقیق در رسانه‌های جمعی، ترجمه‌ی کاووس سید امامی، تهران، انتشارات سروش.

- آختن، والتراد (۱۳۸۵)، برنامه‌های گزارشی و مستند گزارشی، مترجم مراد مهدی‌نیا، دفتر پژوهش‌های رادیو.

- خجسته، حسن (۱۳۸۹)، کنش جمعی کاربرد موسیقی در رادیو، فصل‌نامه‌ی پژوهش‌های ارتباطی، سال ۱۷، شماره پیاپی ۶۳.

۲۲۴ / رادیو تلویزیون، سال دوازدهم، شماره بیست و چهارم، پاییز ۱۳۹۳

- غندالی، رویا (۱۳۹۰)، ویژگی‌های مستند رادیویی (مقاله - گزارش)، مرکز تحقیقات صداوسیما جمهوری اسلامی ایران.

- مباحث جشنواره‌ی رادیو (۱۳۹۰). مستند رادیویی، سیزدهمین جشنواره‌ی بین‌المللی رادیو.